

Sead Alić

Sveučilište Sjever - Sveučilišni centar Koprivnica
sead.alic@centar-fm.org

O slobodi determinizmu i tehnodeterminizmu¹

Sažetak

Što je to tehnološki determinizam. Je li Marshall McLuhan bio tehnološki determinist. Tekst uspoređuje različita značenja pojma 'determinizam'. Tekstom se želi pokazati da filozofija medija upozorava na utjecaje medija na ljudsko iskustvo. Marshall MacLuhan nije tehnološki determinist. Razumijevanje ljudske slobode ne spada u područje determinizma. Tekst kritizira stavove autora koji upozoravaju na izjednačavanje stavova filozofije medija i tehnološki determinizam.

Ključne riječi: *determinizam, sloboda, Holbach, McLuhan, tehnodeterminizam, Bošković, Einstein, Locke.*

1 Rad na ovom tekstu otkrio je ogromne prostore misaonih nesporazuma, kao i značenje propitivanja pitanja ljudske slobode upravo u svjetlu suvremenih nam utjecaja tehnike i razumijevanja ljudske (ne)slobode danas. Otuda ovaj tekst treba razumjeti kao uvod u buduće tekstove u kojima bi se promislile pojedine dionice ovdje tek postavljanih problema. Ovaj se tekst dijelom nastavlja na pojašnjenja misaone pozicije Marshalla McLuhana koja sam iznio u knjizi *McLuhan, najava filozofije medija*, CFM, Zagreb, 2010.

1.

U početku bijaše čestica. Slijedili su valovi. Trenutno smo u kvantnom svijetu u kojemu promatrano ovisi i o promatraču, u kojemu ljudska svijest živi u stalnoj interakciji i (samo)propitivanju s onim što se nekada zvalo materijom. Stara mehanička preslikavanja uzročnosti materije prirode same na ljudsko ponašanje doživjela su udarac s najneočekivanije strane - od teoretičara kvantne fizike. Pa ipak, još uvijek ima pokušaja rehabilitiranja prastarih pojmova filozofije prirode kao što je determinizam i unošenje tih pojmova u područje propitivanja ljudske slobode, odnosno, slobodne ljudske volje u novonastaloj situaciji zatranosti suvremenog čovjeka tehnikom. To pokazuje i neprecizna, neplodna i misaono nezgrapna sintagma *tehnološki determinizam*.

U nedostatku preciznijih oblika komunikacije uvijek se na kraju vratimo onome od čega smo krenuli i što 'bijaše u početku' – riječima. Skloni smo im vjerovati jer su nam upravo riječi prvi i najsnažniji virtualni svijet u kojemu obitavamo. Vjera u riječ vjera je u medij zrcaljenja kako onog osobnog tako i kolektivne svijesti. Oslanjajući se na riječi, na svijet oblikovan u verbalne simbole – gradimo odnose koji se utemeljuju u vrijednostima filtriranim iz simbola svijeta i zakonitosti koji se temelje u svjetovima tih simbola. Jedna od riječi u koje smo uvijek skloni vjerovati i na njih se nekritički oslanjati, pojam je *slobode*.

Nekritičko oslanjanje na pojam slobode razvija se u dva osnovna smjera. S jedne strane riječ je o neutemeljenom i nedomišljenom svodenju ideje slobode na jedan mali segment ljudskih potreba, na problem slobode informiranja. S druge strane pomodno se danas, nekritički i neutemeljeno, napadaju mislioci koji su na vrijeme počeli upozoravati da pasivan odnos prema tehnici, tehničkim pomagalima, ekstenzijama ili kako se to nerijetko neprecizno uopćava – tehnologiji – čini ljude ovisnim o tim ljudskim proizvodima, a samim tim i neslobodnim. Njihova su upozorenja, namjerno ili slučajno, u svakom slučaju nedomišljeno i neargumentirano - protumačena kao zagovaranja onoga na što su upozoravali.²

2 Na lijep način primjerice McLuhana brani Robert K. Logan u tekstu/predavanju *McLuhan Misunderstood* u kojemu se među ostalim pita: *Was McLuhan a Technological Determinist?*

Indikativan je njegov podnaslov *Technological Determinism – Not Guilty!* Svoju obranu McLuhana Logan temelji na površnosti interpretacija poput onih Davida Marshalla koje reduciraju McLuhanovu misao da bi se s njom lakše obračunali. Tako David Marshall, smatra Logan, tvrdi kako McLuhan reducira snage oblikovanja društva na jednu - tehničku dimenziju, a Logan tvrdi upravo suprotno, da je upravo McLuhan bio mislilac koji je dokinuo linearno, jednodimenzionalno, uzročno-posljedično svodenje društvenih tendencija na jedan uzrok, odnosno da je cijelo vrijeme inzistirao na bogatstvu uzajamnih uzročno-posljedičnih veza medija, komunikacije, trgovine, prirode posla, odnosa rada i dokolice, medija tehnologije, ekonomije i politike, etc.

Istovremeno, moramo pripomenuti da se ne slažemo niti s ocjenom o McLuhanu kao zagovorniku nekog 'mekog determinizma'. Mislim da je to loš put obrane, jer sama činjenica da nešto i jest i nije zagovaranje determinizma govori o potrebi daljnjeg teorijskog raščišćavanja. Usp. Logan, Robert K., *McLuhan Misunderstood*, <http://mcluhangalaxy.wordpress.com/2011/06/17/mcluhan-misunderstood-setting-the-record-straight-by-robert-k-logan/> (31.08.2012.)

Povijest filozofijskih propitivanja slobode poznaje naravno i razmišljanja koja su se razvijala u smjeru dokazivanja nepostojanja slobodne ljudske volje. Volja je određena motivima, smatrao je Holbach, i samo je stvar motiva/programa što će privući našu pozornost i pokrenuti nas.

Pokreću nas motivi na onaj isti način na koji kod Kanta djelujemo prema maximama. No dok je Kantu maxima put prema općemu Holbach ostaje na razini motiva izvlačeći iz toga zaključak da se „sloboda ne nalazi ni u volji ni u odlučivanju, ni u izboru.“ Sloboda je prema Holbachu izmišljena da bi se opravdalo Boga za postojanje zla u svijetu.³

I u svom najcrnjem scenariju filozofska je misao, dakle, pitanje slobode propitala na mogućnosti ili nemogućnosti slobodne ljudske volje. Površnost suvremenih rabljenja odrednice *tehnoški determinizam* s jedne strane govori o nefilozofičnosti pristupa koji o slobodi govori kao posljedici pukog gomilanja tehnike i zatrpanosti svakodnevice današnjeg čovjeka najrazličitijim napravama, a istovremeno i svjedoči o snazi utjecaja te tehnike koja i same mislioe navodi na olako prenošenje uzročnosti iz fizikalnoga svijeta u duhovno propitivanje ljudske volje i slobode.

U kolektivnoj svijesti čovjeka, odnosno kroz povijest, sloboda je označavala i prestanak ropstva, i pravo na neograničenost kretanja, i pravo na nesputan govor, pravo na slobodu mišljenja i vlastitoga stava, pravo na življenje od vlastitoga rada, pa i pravo na dobivanje svih relevantnih informacija o zajednici u kojoj se živi. Narodna skupština u Francuskoj 1789. godine u svom članku 11 utvrđuje za budućnost da ‘sloboda komuniciranja ideja i mišljenja spada u najdragocjenija ljudska prava’.⁴

Eklatantan primjer neslobode dugo smo prepoznavali u nemogućnosti jednostavnog dolaska do svih informacija potrebnih za ravnopravnost svih u suživotu čovjeka kao bića kojemu su sve druge osobe istovremeno i područje realizacije ljudskoga, ali i prostor rada. Nemogućnost dolaska do informacija (u doba jednopartijskog upravljanja informacijama) na negativan je način odredila i horizonte današnjeg (ne)razumijevanja (ne)slobode.

Riječ sloboda danas se najčešće koristi upravo uz područje informiranja i u sintagmama poput one o ‘slobodnom protoku ideja i robe’. Doba centraliziranih jednosmjernih medija, dirigiranih iz totalitarnih političkih centara do te je mjere ostavilo ožiljke na kolektivnoj svijesti čovjeka da suvremenoj ideologiji neoliberalnog kapitalizma nije bilo problem ideju slobode usmjeriti prema ideji slobodnog protoka ideja i roba. Načelno prihvatljiva orijentacija slobodnog protoka krije u sebi redukciju same ideje slobode, kao i preusmjeravanje borbe za slobodu u područje borbe za ‘slobodne protoke’.

3 „Mislimo dakle da smo slobodni samo zato što ne možemo prodrijeti do uzroka koji nas pokreću, samo zato što ne možemo analizom razložiti složena kretanja koja se u nama zbivaju. Jedino dakle na neznanju počiva to osjećanje tako dobro pa ipak iluzorno, koje imamo da smo slobodni „ Holbach, P., *Sistem prirode*, Beograd, Prosveta, 1950., str. 139.

4 Usp. White, A., *To Tell You the Truth: the Ethical Journalism Initiative*, Brussel, The International Federation of Journalists, 2008., str. 22.

Ideja borbe za slobodne protoke ideja i roba, ukoliko se nekritički i bezuvjetno prihvati, donosi sobom nove oblike lažne svijesti. Uspješnost u provođenju ideje 'slobodnog protoka ideja i roba' razvija onu ideju slobode koja završava u ideji slobodnog širenja tržišta na još ne osvojena područja trgovine (u pravilu označavanima nedemokratskim odnosno neslobodnima). U svijetu tržišnih natjecanja, virtualnih svjetova bankarskih transakcija, u svijetu građana porobljenih visokim kamatama sve bogatijih banaka – kao da nema više ni vremena, a niti strpljenja, za razgovor o nemogućnosti realizacije bitnih ljudskih sposobnosti. Nema vremena za ozbiljan razgovor o slobodi. A biti ga mora jer samo iz slobode djelujući, čovjek je sposoban prepoznati ograde koje se oko njega uzdižu. Samo slobodan čovjek može biti medij duha. Masmediji glumeći slobodu informiranja nerijetko slobodu današnjeg građanina onemogućuju.

Sloboda medija kao (takozvani) krunski dokaz suvremene nam slobode, u osnovi je sloboda oglašavanja i kreiranja diskursa okolišem reklamnih poruka. Strukturu masmedija određuje potreba da se bude poželjnim za oglašivače. Sloboda medija reducirana je sloboda tržišnoga tipa. To je lažna sloboda koja u sebi skriva stid vremena u kojima je informacija bila nedostupna, a oglašavanje rijetko ili prikriveno.

Nesloboda nepostojanja dovoljne količine informacija biva tako zamijenjena neslobodom obilja informacija. I u jednom i u drugom slučaju riječ je o neslobodi jer je oblik komuniciranja ostao isti – jednosmjernan i koordiniran.⁵ U oba pak slučaja riječ je o tek jednom od elemenata koji sudjeluju u oblikovanju ljudske slobode. Informacija je djelić mozaika ljudskih potreba i prostora realizacije. Svođenje pitanja slobode na postojanje ili nepostojanje dovoljne količine informacija ideološki je trik, maska za lakovjerne, staklena perla koja se hipnotički njiše pred očima.

Tajna prihvaćanja svođenja slobode na slobodu informiranja, slobodu medija, slobodu protoka ideja i roba – leži u suvremenom nam strahu filozofijske misli da se upusti u digitalnu dimenziju svijeta. Poput Robinzona, predavači filozofije diljem svijeta danas još uvijek lutaju praznim plažama otoka na kojega su ih iskrcali. Traže bilo kakav tipografski znak koji bi im potvrdio da ne žive samo u svojoj prošlosti. Nažalost, znanstveno-tehnička paradigma emitira i na tom otoku programe na kanalima koji nisu dostupni tipografskom umu. Generacije filozofa osuđene su na lutanje. Istovremeno, svojim neulaskom u temeljito kritičko promišljanje znanstveno-tehničko-medijski određenoga svijeta – prepustili su pragmatičnim znanostima, instrumentaliziranim znanstvenicima, te samom kapitalu da posredstvom masmedija kreira filozofiju bez filozofije, kritiku bez kritike, mišljenje bez mišljenja, slobodu kao oblik neslobode.

5 Nekadašnji urednik Sunday Timesa, Harold Avans svojevremeno je pisao kako istina u ratu biva pokopana ispod gomi-
le leševa, ali nije zaboravio pripomenuti i stav o tome da vlade u 20. tisućljeću tako vješto - propagandom - pripremaju
svoje građane za rat da građani gube želju i potrebu za objektivnom uravnoteženom informacijom. Usp. Isto, str. 85.

2.

U emitiranju programa iz centara emisije ima nečega od prirode valova. Za razliku od čestice (koja zauzima samo određeno mjesto) valovi se šire i istodobno osvajaju sve strane svijeta. Tom ‘imperijalizmu valova’ uvijek će na ruku ići statičnost one vrste svijesti koja je uvjerenjena u ono što čuje i vidi.

Kada sredovječnom muškarcu zavaljenom u naslonjač ispred televizijskog ekrana supruga prigovori da je postao ovisnikom o televizijskom programu, jedan od njegovih mogućih odgovora mogao bi biti Leukipovo: *Nijedna stvar ne biva bez uzroka, nego sve s razlogom i po nuždi*. I doista, dugo se pripremalo poznanstvo kapitala, medijskih posredovanja i oblika rada koji se provode sjedenjem pred televizorom. Umreženi svijet i čovjeka je pretvorio u medij usmenog prenošenja informacija distribuiranih sustavima emitiranja programa. ‘S razlogom i po nuždi’ našli smo se u ulozi koju uredno i uglavnom nesvjesno obavljamo. Na filozofiji je medija probuditi i filozofiju i znanost i uspavanu kritičku svijest i energiju prikovanu za naslonjače – treba se spustiti do uzroka, pronaći razloge i razlučiti u svemu tome ono nužno od gole navike, dresure, hipnotiziranoga stanja.

Istovremeno treba imati na umu da skretanje pozornosti na utjecaje tehničkih pomagala na čovjeka i njegovo iskustvo niti znači zagovaranje tehnologije niti se može i smije kvalificirati kao tehnološki determinizam. Kritičko mišljenje koje ukazuje na tehnologiju proizvodnje pasivnosti posredstvom suvremenih sredstava komuniciranja s masom – kritičko je mišljenje koje se suprotstavlja kako nekritičkom uvođenju novih tehničkih produžetaka čovjeka, tako isto i lijepljenje oznaka tehnološkog determinizma na mišljenje koje se kreće u sasvim drugom smjeru.

Osobu koja mijenja programe na televizoru ili s tiskanih izdanja prelazi na portale, odnosno komunikaciju uživo zamjenjuje virtualnom, moglo bi se na Spinozin način usporediti s kamenom koji misli da se slobodno kreće, samo zato što ne zna uzrok svog kretanja. Sati djetinjstva provedeni pred ekranom stvaraju ovisnost iz koje je teško vidjeti neslobodu. Odluka da se popodneva provode pred ekranom koji isijava svjetlost naviknutoj hipnotiziranoj osobi doista može izgledati slobodnom. Neosviještenost suvremenog konzumenta masmedija istovjetna je (u psihološkoj dimenziji) nepoznavanju uzroka kretanja kamena (u sferi razumijevanja uzroka mehaničkoga kretanja). Poput vjernika suvremeni se gledatelj utapa u ‘apsolutnoj nužnosti’. Vjeruje u svoju slobodu poistovjećujući je sa Spinozinim Bogom, koji je jedini slobodan jer je poput nekog programa određen sam sobom odnosno s nužnošću svoje biti.

Na filozofiji je medija ući u uzroke, a to znači u povijest napredovanja zaborava ishodišta slobode kao takve, odnosno povijest napredovanja lažnog predstavljanja obilja *informacija i igara* kao eminentno ljudske slobode.

Gledatelj realiti šou programa mogao bi se možda pozvati na Locka i svoje zanimanje za najnižu razinu televizijskog programa objasniti Lockovom *slobodom kao mogućnošću da se djeluje prema vlastitim željama i volji*. U tom smislu gotovo svi kreatori stupidnih zabavnih televizijskih programa sljedbenici su Locka. Naravno na jedan potpuno izvanjski i promašen način. Svi se, naime, pozivaju na pravo i mogućnost bilo kojega gledatelja da u bilo kojem trenutku može prijeći na neki drugi program, odnosno ugasiti televizor.

Načelno da, uostalom kao što se osoba pod hipnozom može bilo kada probuditi bez asistencije psihoanalitičara; kao što prelazak na neki drugi kanal znači prijelaz u područje duha i kreativnosti; uostalom kao da doba prazne sobe, umora nakon posla, razmišljanja o preživljavanju i slične teme mogu parirati dobu gladijatorskih informacija i igara.

Laplaceova ideja *apsolutne inteligencije* danas možda nalazi sljedbenike u vlasnicima moćnih superračunala pomoću kojih se održavaju svjetske virtualne mreže ili kojima se (analiziranjem svjetlosti) prodire u prošlost svemira. Istovremeno, Laplaceova apsolutna inteligencija danas prikuplja podatke o svima nama onako kako su s pojavom željeznice lukavi preprodavači prikupljali informacije o trasama željezničkih pruga, da bi kao 'dobročinitelji' otkupljivali zemljišta po niskim cijenama. Suočen s vlastitom smrtnošću, ograničenošću vlastitih sposobnosti, osuđen na svoje ekstenzije – čovjek pokušava svoju krhkost nadomjestiti strojevima koji razvijaju neku od ljudskih dimenzija. Pritom nerijetko u zaborav pada potreba istovremenog ozbiljnog kritičkog promišljanja konzekvenci. Superračunala i računalna superinteligencija jednom će zasigurno biti prošlost. Pitanje je međutim hoće li u prošlost odvesti i ljudsku potrebu da posredstvom tih ekstenzija stvori svijet dostojniji čovjeka.

Einsteinovom doskočicom *Bog se kocka* na čovjeku primjeren način iskazan je odnos uvjetovanoga i neuvjetovanoga u razvoju svepostojećega. Jednu od linija razvija red u prirodi tako prepoznatljiv u Mendeljejevom sustavu elemenata. Sugerira se uzročnost, posljedičnost, mijena koja omogućuje pretpostavke, egzaktnost – razumijevanje danoga iz perspektive lanca prirodnih nužnosti. U tom smjeru gledajući sve doista jest determinirano u najstrožem smislu te riječi. Život ili duh neizbježno na sebi nosi elemente te uvjetovanosti. Konačno ljudsko tijelo je složeno od prirodnih elemenata. No život ili duh također kreiraju vlastita područja vlastite igre u kojima determinizam kao takav ne postoji. Područje živih bića, čak i na razini dresiranih životinja, nije prostor determinizma: dresirana životinja, koja uvijek na iste impulse reagira isto (poput predmeta znanstvenog istraživanja), nije dio deterministički ustrojenoga svijeta nego dio svijeta igre koji se među ostalim sastoji i od (ponekad prenaplašene i problematične) potrebe čovjeka da životinje oko sebe učini sebi sličnima ili poslušnim.

3.

Onako kako se čestica elektrona pred nama pojavljuje takoreći_kada je prisilimo na suočenje i mjerenje – tako se isto i medij u suvremenim teorijskim raspravama pojavljuje kao problem tek onda kada ga samoga stavimo pod lupu istraživanja. Igra elektrona koja se pretvara u česticu, analogna je igri pretvaranja čestica medijskog programa koji se u trenutku gledanja pretvaraju u monolitno važne odredbene razloge volje čovjeka masmedijskoga doba. Mehaničkim gledanjem igre elektrona može se doći i do tehnološkog determinizma. No to samo znači da je misao na razini razumijevanja antičke filozofije prirode.

Tko je tražio red među pojmovima/mislama (u glavi), u početku je polazio od predložaka/podsjetnika koje je imao u svijetu oko sebe. Uzrok i posljedica su se smjenjivali. Sunce je najavljivalo dan, ptice selice hladnije vrijeme... Tragajući za uzrocima antika uviđa: 'mjed je uzrok kipa, a srebro plitice'. Uzrok uskoro postaju uzroci. Na scenu stupa uvid o raznovrsnosti mogućih uzroka, a samim tim i o raznorodnosti područja na koja se uzroci odnose.

Kuća koja je građena otvorila je spoznaji podjelu uzroka na materijalni, formalni, djelatni i završni/finalni uzrok (*causa efficiens, causa formalis, causa materialis i causa finalis*).

Sve što postoji i što ljudski um može razumjeti – ima svoje uzroke (poznavali ih mi ili ne) jednako kao što svako dijete ima svoje roditelje (makar ih nikada ne upoznalo). No izvođenje determinizma u području duhovnosti, iz ideje uzročnosti – reduciranje je duhovnoga na čistu formu (formalnu sličnost s determinizmom) u području fizikalnih, kemijskih svojstava, odnosno odnosa i posljedica koje proizlaze iz tih svojstava.

Kao i svaka druga filozofska ideja i determinizam je zadobivao značenja ovisno o horizontu iz kojega je interpretiran. Povijesne mijene, novi obrasci promišljanja, novi svjetonazori – determinizmu su uvijek pridavali nešto svojega.

Ono što je u materijalnome svijetu uzročno-posljedično povezano/određeno/uvjetovano, moglo je biti izazov ljudskome umu da razumije kauzalitet predmetnoga svijeta, materije i odnosa materije i duha ili je naprosto moglo skrenuti prema pasivnosti fatalizma koji kauzalnu povezanost uzdiže do razine utjecaja kojima se nemoguće suprotstaviti.

U jednoj svojoj bilješci, Ruđer Bošković zapisuje: „Na taj će način biti određena sva ostala gibanja u vijeke vjekova, i tako će sva priroda, koja ovisi o gibanjima, daljinama, položajima, brzinama svih točaka, biti određena samo brojem točaka te položajem, smjerom i brzinom gibanja, što su

ih pojedine primile u času stvaranja, i onim jedinim zakonom sila što određuju promjene, pa će tako uključivati i silu ustrajnosti i sve ostale djelatne sile koje određuju sve pojave.“⁶ Dadić dodaje komentar: „Prema Boškoviću je nemoguće znati sva ta gibanja, pa je nemoguće odrediti svaki budući događaj u determiniranom slijedu događaja. Nemoguće je znati za svaki trenutak mjesto i brzinu svakoga pojedinog atoma i sve sile koje djeluju među njima. Kad bi postojao um golemih sposobnosti, koji bi mogao biti i konačan zbog konačnog broja čestica u svijetu mogao bi za svaki trenutak odrediti mjesto i brzinu svih čestica i sile među njima, pa bi mu tako bila poznata i cijela budućnost.“⁷

Ako se pak, analize fizičkih svojstava uvjetovanost svojstava elemenata, uvijek iste reakcije elemenata u istim okolnostima, i sl. preslikaju na prostor duhovnosti, odnosno života, onda je na djelu preslikavanje kemijskih ili fizikalnih zakona na područje koje je na te zakone nesvodivo. Pa i samo povezivanje i/ili terminološko poistovjećivanje, stvara buku u kanalu koja kamuflira puteljke razumijevanja istinske slobode. U tom smislu govoriti o ‘tehnološkom determinizmu’ znači ne razumjeti stalnu potrebu razdvajanja svjetova tehničke egzaktnosti i područja ljudske slobode. Pa i onda kada se kritički govori o toj sintagmi, pitanje je ne govori li se o promašenoj sintagmi koja nesumnjive utjecaje suvremenog tehnificiranog svijeta označava pojmom determiniranosti koji je promašen kada je u pitanju čovjek i njegova sloboda.

Kada bi postojalo, Newtonovo iskustvo medijske sfere moglo bi se (metaforički) čitati na sljedeći način: Milijarde ljudi danas na malim ekranima diljem svijeta provjeravaju kada će jabuka privučena gravitacijom ispasti pred njih iz njihovih ekrana. Nesumnjiva privlačnost igre informacija pred ljudskim očima vjerojatno ima neke odnose koji bi se mogli i matematički izraziti. No to ne govori o determinizmu nego o složenom kontekstu kojega grade neslobodan rad, globalno umrežavanje, samovolja velikih svjetskih korporacija, te uspostavljanje igre, zabave i informacija kao trojanskih konja uništavanja ideje o istinskoj slobodi.

Privlačnost i odbojnost sile su među česticama materijalnoga svijeta, među točkama; sile su to koje svaka tehnologija proizvodi u svojim konzumentima. Čamac privlači svog vlasnika. Autocesta privlači promet.⁸ Nogometno igralište privlači strast. Pokazalo se da je udaljenost televizijskog prijavnika od gledatelja u njegovom dnevnom boravku – prava razdaljina privlačnosti.

6 Dadić, Ž., *Bošković*, Školska knjiga, Zagreb, 1990., str. 92.

7 Isto. Faraday: „Njegovi atomi – ako dobro razumijem – jesu puka središta sila i snaga, a nisu čestice tvari, u kojima bi samima sile imale sjedište. Ako u običnom nazoru o atomima česticu tvari bez sile zovemo a, a sustav snaga i sila u njoj i oko nje m, onda u Boškovićevoj teoriji a iščezava, jer je puka matematička točka, dok je u običnom shvaćanju malen, nepromjenjiv, neprodiran komadić tvari, a m je atmosfera sile, porazmještena oko njega.“ Isto, str. 115.
Heisenberg: „On promatra tvar kao prostor ispunjen poljem sila u kojem elementarni djelići predstavljaju, da tako kažem, samo singularne točke polja. Pojam polja sile, koji je u razvitku fizike 19. stoljeća kasnije imao tako odlučujuću ulogu, nalazi se, dakle, već kod Boškovića i oplodio je kasnije temeljne radove, kao npr. Faradayeve.“ Isto, str. 116.

8 O tome vrlo plastično u Carey, W.J., *Communication as Culture: Essays on Media and Society*, Unwin Hyman, London, Sydney, Wellington, 1989.

4.

Mišljenju koje tvrdi da se negativnom utjecaju masmedija možemo suprotstaviti izoliranjem od masmedija – treba kao lijek propisati kvantnu logiku koja podrazumijeva da se po dva puta (dvije staze) može (mora) ići istovremeno.

Promašena formulacija *tehnološkog determinizma* ponaša se među pojmovima poput birokratiziranog službenika s njegovim građanima. Inicira se ono što se osuđuje. Ono što se kritizira zapravo se na mala vrata uvodi na scenu. Kritika čovjeka kao ovisnika o tehnologiji ne može biti utemeljena u Mendeljejevom sustavu ili razumijevanju čovjeka kao jednog prirodnog elementa.

Svako svođenje čovjeka na privjesak svijeta (medija) u modernim vremenima može biti samo ismijano. Ali samo tamo gdje se kritički motri suodnos čovjeka i stroja. Tamo gdje taj kritički odnos izostane – otvoreno je polje za nekritička poistovjećivanja i metafore koje odvede u slijepu ulicu.

Takav pristup, na način teorije odraza fatalistički čovjeka pretvara u atom-zombija, a svijet tehnologiju u zemaljsku ravnu ploču, po kojoj se šeću ljudi odustali od samorazvoja.

Živimo u doba kulturnih studija, komunikologija, izučavanja odnosa s javnosti, naglašavanja važnosti teorije i prakse govornišтва; živimo u doba marketinga, vizualnih studija, novih škola retorike; u dobu smo samopomoći pomoću pisanja knjiga o samopomoći.

Tek povremeno vraćamo se onom živome u povijesti filozofije da bismo u usporedbi s ljudima koji su doista mislili, imali pravi odnos prema cirkuskim besmislicama koje nas okružuju.

Kroz život prolazimo aktivno ili pasivno. Programi koje su drugi kreirali žive kroz nas ili mi sami kritički promišljamo sile koje postoje u temeljima proizvodnje tih programa. Kroz filozofiju prolazimo plutajući između ledenih santi kojima vidimo samo vrhove ili zaranjajući u dubinu smisla svake rečenice izgovorene/zapisane u nekom vremenu i nekom kontekstu.

Plutači između ledenih santi čeznu i sami biti santom. Nerijetko im se za takvo što čini neophodnim polijepiti po santama svoje 'predizborne' naljepnice, odnosno po licima mislećih ljudi povijesti polijepiti etikete. U sličnosti su, međutim, razlike ponajveće.

Dinamizmu prirode samo je formalno/izvanjski srodan dinamizam uma koji prikuplja, analizira, zaključuje, slaže, stvarajući tako kontakt za reakciju i djelovanje. Uzročnost na razini prirodnih elemenata može biti samo metaforom uzročnosti kao takve u svijetu duhovnosti, ali ne i metaforom neslobode odnosno potpune uvjetovanosti tehnikom.

Tehnološki determinizam je sjajna sintagma za etiketiranje. Njome se želi reći kako je svako ukazivanje na utjecaj tehnološke dimenzije na ljudsko iskustvo – oblik fatalizma, odnosno da su oni koji upozoravaju na pogubnost utjecaja tehnike u suvremenom svijetu fatalisti koji svode čovjeka na privjesak tehnike.

Svako ozbiljno promišljanje danas tehniku promatra i u aspektu utjecaja tehnike na čovjeka. Pa ipak odavno je svako relevantno mišljenje odustalo od jednostavnog preslikavanja/odražavanja materijalnoga svijeta na duhovni. Stari obrasci danas se pojavljuju u novoj odori: Odražavanje je 'izraslo' do tehnološkog determinizma.

Teorija odraza danas oblači ruho tehnike ogledanja u površini vode, u preslikavanju uzročnosti prirodnoga na utjecaje tehnike na čovjeka; tehničko ogledanje u jezeru dobiva u analitičarima koji zagovaraju tehnološki determinizam nove Plehanove...

U tom smislu tehnološki determinizam mogao bi se razotkriti kao 'tehnološki fahidiotizam', a to bi prije mogla biti naljepnica kojom se osuđuje nego odrednica nečijeg filozofijskog stava.

5.

„Možemo zadržati u našem umu goleme koristi tehnološkog društva, ali ne možemo tako lako shvatiti načine na koje nas je ona lišila ljudskih osobina, jer smo mi sami tehnika. U interpretaciji Arthura Krokera George Grant se pojavljuje kao Nietzsche suvremenog tehničkog doba koji prepoznaje svođenje ljudskih bića na 'zapovijedi volje za tehnikom'.

Sve dok se pitanje ljudske slobode kreće u domeni promišljanja ljudske volje, misao će pronalaziti nove argumente oslobađanja od 'odredbenih razloga' koje nameće izvanjska tehnika. Pad u propitivanje tehnološkog determinizma povratak je na razinu miješanja prirodnih uzročnosti s pitanjima ljudske slobode.

Kulturalni studiji razvijaju dimenziju promišljanja koja izrasta i razvija se u području šire ili uže shvaćene kulture. Možda netko misli kako vjerodostojnosti pristupa može poslužiti ekskomunikacija tehničke dimenzije kulture. To izbacivanje može se činiti potrebnim za stvaranje specifičnog interpretativnog okvira kulturalnih studija.

Strateški to bi se možda moglo opravdati. No to ne znači da je to i legitimno ili u najmanju ruku u misaonoj dimenziji - korisno.

Kada je riječ o medijskoj dimenziji, može se povući paralela s Boškovićevim upozorenjem: „Naše ideje uvijek pokazuju razliku između novog i prijašnjeg stanja, a ne apsolutnu promjenu koja nije nadohvat naših osjeta.“ Slijedeći mudrost Boškovića uviđamo izlišnost isključivanja konteksta tehnike iz raz/govora o čovjeku. Jednako kao što inzistiramo na razumijevanju utjecaja tehničkih ekstenzija na čovjeka. Danas i kroz povijest.

Hipnotizam tehnologije nekog medija zarobljava ljudski osjet naizgled u ponuđenom sadržaju. Promjene do kojih dolazi ulaskom u hipnotičku orbitu drugog medija pokazuju da je sadržaj manje-više uvijek isti, a da ono hipnotičko izrasta s novim tehnikama.

Raymond Williams u tekstu Tehnologija i društvo, među ostalim propituje „je li razumno o bilo kojoj tehnologiji govoriti kao o uzroku“. Među analiziranim različitim uvjerenjima nalazi i ono koje naziva ‘tehnološkim determinizmom’.⁹ Williams sugerira kako bi to bilo mišljenje koje tehnologiji i izumima u tom području daje isključivo pravo da se nazovu/smatraju uzrokom promjena u društvima. Ne, dakle, da su važni i utjecajni, nego da su isključivi u svom određivanju smjera kretanja društva.

Williams govori o ‘novim potrebama i mogućnostima’ koje su rezultirale novim tehnologijama. Pritom ne vidi kako govori o novim potrebama koje su proizašle iz ‘duge povijesti akumulacije kapitala i učinkovitih tehničkih poboljšanja’ (potcrtao S.A.).

Riječ je očigledno o pokušaju da se da naglasak na društvenu i kulturnu sferu, ali se to radi na nekonzekventan način. Nešto se negira argumentom koji sam sebe poništava.

Ova odrednica čini nam se iskoristivom baš za one autore čije se razmišljanje o ulozi tehnologije na razvoj društava treba osporiti. Osporavanje se vrši na taj način da se proglašavaju tehnološkim deterministima, osobama, ljudima, autorima čije ukazivanje na utjecaje tehnologije treba naglasiti do razine apsurdna, a onda kao autore apsurdnih teza osporiti i predati prošlosti.

Odrednicu *tehnološki determinizam* smatramo, dakle, jednim od trojanskih konja lijenoga mišljenja. U svojoj neodređenosti ona bi mogla izgledati zastrašujućom, no u osnovi je riječ o tome da je ona samo zastrašujuće neodređena.

Odrednica tehnološkog determinizma sugerira kako postoji tako ograničeni autori koji mogu misliti kako su ljudska sloboda, slobodna misao ili slobodna kultura u osnovi nemogući jer smo uvijek iznova određeni (determinirani) vladajućim tehnologijama. Dakle, onako kako u Holbachovu

⁹ „Riječ je o silno dojmljivom i sada već uglavnom općeprihvaćenom gledanju na prirodu društvenih promjena. Nove tehnologije bivaju otkrivene, uz pomoć u osnovi unutarnjeg procesa istraživanja i razvitka, koji zatim određuje uvjete društvenih promjena i napretka. Napredak je, na poseban način, povijest ovih izuma koji su «stvorili suvremeni svijet.» Posljedice ovih tehnologija su, bile one izravne ili neizravne, očekivane ili neočekivane, da tako kažemo, ostatak povijesti. Parni stroj, automobil, televizija, atomska bomba, stvorili su suvremenog čovjeka i suvremeno stanje.“ Williams, Raymond, *Tehnologija i društvo*, http://ztk.jottit.com/raymond_williams%3A_tehnologija_i_dru%C5%A1tvo (31.08.2012.)

Sistemu prirode nije bilo mjesta za slobodu i spontanost, tako se danas u stavovima tehnoloških determinista zagovara samo snaga i utjecaj tehnologija.

Problem kritike usmjerene prema tehnodeterminizmima u tome je što je usmjerena prema konstruktivnom podobnom za kritiku. Ne postoje, naime, autori koji smatraju da se tehnologija može promatrati 'odvojeno od društva'. Ne postoje autori koji tvrde da su informacije 'jedini transformativni čimbenici društva'. Kritika se, dakle, obrušava na vlastiti konstrukt. Sama sebi pritom može izgledati i uvjerljivom, no ona zamagljuje stvari i ponovno uvodi nesporazume u područja u koja su ozbiljni mislioci uložili i desetljeća promišljanja.

Onako kako bi tehnološki determinizam mogao biti nekakav neomarksistički zagovor 'baze' u odnosu na 'nadgradnju', kritika tehnodeterminizma se iskazuje kao teorijski pravorijek partijine naravi.

Što primjerice znači stav Katarine Peović Vuković koji kaže da Postman i McLuhan 'polaze od pretpostavke kako su tehnologije odvojene od društva u kojemu nastaju'?

Potpuno suprotno, i McLuhan i Postman promišljali su povezanost, uzajamnu ovisnost, uvjetovanost, utjecaje i paralelan razvoj tehničkog aspekta razvoja društva i društvenih oblika, kao i načina mišljenja, doživljavanja i osjećanja u njihovoj povezanosti s ekstenzijama kojima se čovjek koristio u određenim historijskim razdobljima.

Poći od pretpostavke kako su tehnologije 'odvojene od društva' bilo bi i značilo bi misaono samoubojstvo svakoga tko bi zagovarao tako apstraktnu i izmišljenu situaciju. Otuda kritika takve pozicije nekome može izgledati uvjerljivom, no riječ je samo o kritici proizvoda vlastite sposobnosti apstrahiranja.

Korak je to do (poznatog) lijepljenja etiketa, tog vrlo uspješnog uništavanja osudom koja nije usmjerena prema zbiljskoj osobi, njegovim stavovima, mišljenju... nego prema vlastitoj odrednici/slici koja pogađa stereotip osuđen na uništenje.

Misliti ili ocjenjivati, dvojba je autora koje magnetizam promišljanja čitanih autora nije privukao. Ocjene padaju lako poput pjene sapunice. No tako i nestaju.

Reći, primjerice, da i Postman i McLuhan 'zagovaraju povratak onim medijskim modelima za koje smatraju kako su kognitivno 'prirodniji' – znači linearno promašiti; znači krenuti s pretpostavkom da ti autori prvenstveno ocjenjuju, a tek onda promišljaju; da ti autori zagovaraju jedno umjesto drugoga, a ne analiziraju prirodu jednoga i drugoga. Konačno to podrazumijeva kako ti autori smatraju da postoji 'zlatno doba' kojemu se treba vratiti, a ne da svako medijsko posredovanje različito angažira ljudska čula, načine doživljavanja, cjelokupni ljudski senzorijski...

Prirodnu filozofiju ili filozofiju prirode koja je izrasla na teorijama o mehaničkom ustrojstvu, te zakonitostima mehanike ugrađenim u ustrojstvu tog svijeta – nazivalo se pogrešno i mehaničkom filozofijom.¹⁰ Danas smo svjedoci pomjeranja prema kvantnoj interpretaciji svijeta, pa onda i filozofijskim učenjima koja su se pomjerila prema načelima kvantne fizike – no ne možemo govoriti o kvantnoj filozofiji.

Kakve vrste je pitanje koje pita o utjecaju određenih tehnologija na fizikalno razumijevanje svijeta, a onda posredno i na kreiranje filozofija u okvirima tih nazora?

6.

Trgovački poslovi, kojima ratovi pripremaju teren, razvijaju nakon rata velike proizvodne i distribucijske sustave. Širenje trgovačkih lanaca i vezanih poslova na ratom osvojena područja omogućuje i izrastanje takvih korporacija koje svojom veličinom postavljaju nove odnose između kapitala i nacionalnih politika. Riječ sloboda postala je izgovorom za pretvaranje vlastitog duga (za naftu) u zaradu (nakon naplate ratnih operacija). Želja za profitom krinka se borbom protiv neslobode. Očiglednost je znak posustajanja laži.

Eventualna dobrobit koju donose strojevi samo je posljedica želje kapitala da uveća profit. Želja za uvećanjem profita leži i u proizvođenju građana u gledatelje – pasivnu masu prenositelja poruka globalnih korporacija posredstvom globalnih medija. Nesloboda nije tehničke naravi. Ona je posljedica stalne proizvodnje ovisnosti radnika o uvjetima u kojima se ne može realizirati kao ljudsko biće. Ispod privida ovisnosti o tehnikama skriva se igra profita koji raspodjelom ekstenzija određuje sudbine.

Svaka nova tehnologija, pa i sustav zvanja, razvija svoje cehove, udruženja koja štite postojeće stanje. Onako kako je ceh pisara i prepisivača uspijevaio dvadesetak godina spriječiti uvođenje tiskarskih strojeva u Francusku, onako kako naftni lobiji onemogućuju razvoj motora na alternativna goriva pa i vodu – tako isto i ceh mislilaca, nerijetko skrivajući se iza niskih katedri, pretvara sveučilište u samoposluživanje: Na policama su uredno poslagani poslušni kadrovi s naljepnicama znanstvenika različitih disciplina.

Uzrok i posljedica, krunski svjedoci ideje determinizma prirodne filozofije, često se poigravaju sa znanstvenicima u procesu nastajanja velikih izuma. Želje mnogih znanstvenika bile su iznevjerene slučajnim otkrićima i/ili primjenom u neočekivanim područjima. Edison je tako želio bilježiti zadnje riječi umirućih ljudi. Njegova će sprava izrasti u gramofon koji će biti vjetar u leđa novim (ne uvijek i sretnim) dimenzijama glazbe.

¹⁰ „Bwald je uporno isticao da se prirodna filozofija, koju je izlagao na temelju teorija Newtona i Boškovića, doista mora nazvati mehaničkom...“ Dadić, Ž., *Bošković*, str. 105.

Razmišljanje o slobodi u svijetu masovnih umnožavanja dobiva nove zadatke. Ne mijenja se samo način proizvodnje nego i način recepcije svijeta. Masovni proizvod traži masovnog konzumenta. Učinkovitost, brzina proizvodnje i ostali čimbenici masovne proizvodnje – proizvode svoje ekvivalente u potrošaču koji svijet doživljava kao radnu traku s koje silaze lijepo dizajnirani proizvodi. Vremena za doživljaj nema jer traka donosi nove atrakcije u obliku novih, još ljepše dizajniranih proizvoda. Uštede energije u proizvodnji masovnih proizvoda sele se u površnost recipijenta u njegovu pristupu masovnim proizvodima. Kult je vrhunac površnosti.

Već je Russel bio svjestan da bolja prometna povezanost rjeđe skraćuje putovanje, a češće povećava mogući prostor putovanja. Na sličan način i sloboda u doba suvremenog masovnog komuniciranja poprima svoju izvitoperenu cirkusku sliku. Obilje informacija ne omogućuje kraći put do istine nego otvara meandre zavoda i manipuliranja.

Razumljiva je bila gradnja velikih proizvodnih postrojenja u vrijeme kada se para pojavila i bila izvorom energije. Igrajući se riječima, interesantnom bi se mogla označiti činjenica da današnja razmišljanja organiziranja kvalitetnog ljudskog života još uvijek funkcioniraju – na paru. Naime, u vrijeme svekolike umreženosti distribucijom dominiraju hale slične onima koje je još Ford gradio za izradu svojih automobila. Izumi se nisu kretali u smjeru poboljšanja ponude u svakom kvartu, nego u smjeru smanjenja troškova distributera (točnije rečeno u smjeru povećanja njihovog profita). Potrebu da kvalitetno žive u svom kvartu suvremeni građani utapaju u informacijama o uspjesima nacionalne ili globalne ekonomije. Od pobune je privremeno odustao i to će odustajanje trajati dok se razgovor o slobodi može prikrivati razgovorom o slobodi informacija, dok se priče o kvaliteti ponude i niskim cijenama ne zamijene promišljanjem kvalitete ljudskog življenja i cijenama koje tijela i duše plaćaju poradi niskih cijena proizvoda.

Treba samo izvući konzekvence iz onoga što su prvi teoretičari uspješnosti 'znanstveno strukturiranoga rada' mislili i rekli. Primjerice, otac znanstvene organizacije rada Frederick W. Taylor čijoj su se teoriji sva vrata otvorila nakon što je jednog Holanđanina obučio utovariti 47 tona željeza dnevno umjesto ranijih 12 i pol. Taylor je zabilježio: „Da bi čovjek bio podesan da utovaruje sirovo željezo za svoje redovno zanimanje, jedan je od glavnih uvjeta da bude tako glup i flegmatičan da više sliči volu negoli nekoj drugoj vrsti.“¹¹

Slično je pisao i Adam Smith: „Čovjek koji cijeli svoj život provodi u vršenju nekoliko jednostavnih operacija...obično postaje toliko glup i nezalica, koliko to ljudsko stvorenje može postati.“¹²

Sredstvo rada bitno utječe/određuje horizont na kojemu će se razvijati ljudske sposobnosti. Ekstenzija (produžetak ljudske ruke...) u koordinaciji s duljinom i učestalosti korištenja proizvode čovjeka svedenog na njegovu razinu puke tjelesnosti. Bitno je razumjeti, kako i Smith priznaje, da

¹¹ Walker, C. R., *Moderna tehnologija i civilizacija*, Zagreb, Naprijed, 1968., str.73.

¹² Isto.

je riječ o proizvođenju takvog čovjeka. Riječ je dakle o rezultatu primjene određene tehnike rada, sredstva proizvodnje, podjele rada ili sveukupne organizacije rada kojoj u središtu interesa nije razvijanje ljudskih kreativnih dimenzija nego profit.

I dok su sindikati na Zapadu uspjeli popraviti uvjete svog rada (najteže poslove preuzeli su useljenici s Juga i Istoka) u odnosu prema onom drugome, a to su upravo Jug i Istok, na djelu je Taylorova filozofija učinkovitosti: Korporacije su slobodne birati mjesta na zemaljskoj kugli s najnižim poreznim stopama ili bescarinske zone, a radnici su slobodni jedino i isključivo – dati otkaz.

Načela 'ekonomije pokreta' koja je razvio Frank Gilberth danas se preslikavaju na nešto što bi moglo biti nazvano ekonomijom gledanja: točno se zna koliko smije trajati pojedini kadar da bi djeca ostala hipnotski zarobljena slikom. Zna se koja je količina priče potrebna da se program doživi oblikom katarze prije novog, sutrašnjeg, radnog dana.

About Freedom, Determinism and Technodeterminism

Abstract

What is 'technological determinism'? Was Marshall McLuhan a 'technological determinist'? The text compares different meanings of the term 'determinism'. The text wants to show that the media philosophy warns of media influences on human experience. Marshall MacLuhan is not a technological determinist. Understanding human freedom does not fall into the domain of determinism. The text criticizes the views of authors who point to equalizing the views of the media philosophy and technological determinism.

Key words: *determinism, freedom, Holbach, McLuhan, technological determinism, Bošković, Einstein, Locke.*

This journal is open access and this work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.